

Nous avenços en la localització dels calls de Cervera

F. Xavier RIVERA SENTÍS

Grup de Recerca en Estudis Medievals de la Universitat de Lleida

Rebut: 13.11.2016 — Acceptat: 13.10.2017

Resum. La localització dels dos calls de Cervera arrenca l'any 1924 amb la proposta d'Agustí Duran i Sanpere. Fa uns quants anys, una recerca dels historiadors Pere Verdés i Max Turull (2003) plantejava encertadament, per primer cop en vuitanta anys, una nova localització per al call Jussà, diferent de la suggerida per Duran i per tota la historiografia posterior publicada fins aleshores. El present estudi ha seguit la línia proposada per aquests dos historiadors fins a aconseguir certificar documentalment i amb precisió la seva validesa, de manera que avui hom pot afirmar que el primer call cerverí es correspon amb l'actual carreró del Teco.

D'aquesta important localització se'n segueix la consecució d'altres noves fites, com ara la ubicació del portal Mitjà, que tancava pel nord el recinte emmurallat dels segles XII-XIII i que, alhora que assenyalava una divisòria força estable entre els quarters de Plaça i de Capcorral, ens permet ubicar l'enigmàtic call Mitjà. Tot d'una, l'urbanisme medieval jueu es reconcilia amb la documentació, que se'ns presenta ara més intel·ligible.

Més enllà del relat d'aquests avenços, el present estudi descriu la metodologia emprada en la recerca de la localització del call Jussà i, alhora, apunta diferents aspectes relacionats que esperen poder ser desenvolupats en una propera monografia, impulsada des del Museu Comarcal de Cervera.

Paraules clau: baixa edat mitjana, call, Catalunya, Cervera, història dels jueus, localització, segles XIII-XV, urbanisme

New advances in establishing the location of Cervera's Jewish quarters

Abstract. Attempts to establish the location of Cervera's two *calls* or Jewish quarters began with Agustí Duran i Sanpere's proposal in 1924. More recently, research by the historians Pere Verdés and Max Turull (2003) correctly suggested, for the first time in 80 years, a new site for call Jussà, different from that put forward by Duran and all the subsequent historiography published until then. This study has developed Verdés and Turull's proposal and accurately validated it on the basis of documentary evidence. It can thus now be stated that Cervera's first Jewish quarter corresponded to the street today called carreró del Teco.

The achievement in question has been followed by others, such as identifying the site of the Mitjà gateway, which controlled access to the 12th-13th-century walled enclosure from the north. This finding not only indicates a very stable division between the Plaça and Capcorral districts, but has also made it possible to determine the location of the enigmatic call Mitjà. The arrangement of the medieval Jewish quarters suddenly chimes with documentation, which now seems to make more sense.

In addition to reporting on the advances mentioned above, this study describes the methodology used to locate call Jussà and outlines a number of related aspects that will be examined in greater depth in a forthcoming monograph promoted by the Regional Museum of Cervera.

Keywords: Late Middle Ages, Jewish quarter, Catalonia, Cervera, Jewish history, location, 13th-15th centuries, urban layout

1. Introducció

El *V Congrés per a l'Estudi dels Jueus en Territoris de Parla Catalana* constitueix un magnífic aparador on poder donar a conèixer a la comunitat científica la novetat que suposa la localització documentada de l'antic call Jussà de la vila medieval de Cervera. Es tracta d'una qüestió que restava pendent de revisió d'ençà de les aportacions, ja llunyanes en el temps, que al respecte havia fet, l'any 1924, l'historiador més celebrat de la ciutat, Agustí Duran i Sanpere.

Tanmateix, tot va canviar l'any 2003, quan els historiadors Max Turull i Pere Verdés publiquen un plànol de la Cervera medieval en el qual, en aquest punt concret, s'aparten de la tesi inicial de Duran tot proposant per al call Jussà una ubicació diferent i aproximada que ha calgut acabar de preci-

sar.¹ És just aquesta recerca de detall allò que abordem en el present article. Cal considerar-la una bestreta a compte d'un treball d'investigació més ampli que genèricament tractarà de l'urbanisme i la topografia urbana del call jueu de la ciutat, impulsada des del Museu Comarcal de Cervera amb l'afany de revisar i posar al corrent el seu passat jueu.

Per tant, centrem exclusivament el focus en l'avenç aconseguit en la localització definitiva dels dos calls que va tenir Cervera, en especial del Jussà, que és el primer que va tenir la vila, i deixem per al projecte de recerca esmentat el discurs sobre d'altres aspectes relacionats, com ara la revisió de l'emplaçament de les dues sinagogues, la incerta localització del fossar, la zona d'expansió del call Sobirà o la ubicació d'un possible sector d'habitatge de conversos, per posar només alguns exemples que hi seran abordats. Per a una millor comprensió del text, l'acompanyem amb un plànol de la Cervera medieval posat al dia (figura 1).

2. A. Duran i Sanpere i la Cervera jueva

La gran tasca intel·lectual i política desenvolupada al llarg de la seva vida fa d'Agustí Duran i Sanpere (Cervera, 1887 - Barcelona, 1975) un dels personatges més destacats dins el món cultural català del segle xx. Duran exercí la seva tasca investigadora des dels vessants d'arxiver, historiador, arqueòleg i advocat. Una part important de la seva obra la dedicà a la Segarra i a la seva estimada ciutat d'origen.

Així, els treballs d'ordenació dels documents de l'Arxiu Municipal cerverí, quan ja feia set anys que s'havia incorporat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, el feren mereixedor d'un premi atorgat per l'Institut d'Estudis Catalans el 1924. El mateix any pronuncià el discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, que significativament dedicà a les «Referències documentals del call dels juhéus de Cervera»,² tema que feia coincidir ben aviat dos dels seus interessos: el passat jueu i la història de la seva ciutat.

És evident, doncs, que era un bon coneixedor de les fonts documentals cerverines, tot i que, com es pot deduir del que acabem de comentar, aleshores encara es trobaven en una fase inicial d'identificació i catàleg, fase que

1. VERDÉS I TURULL, «La vila de Cervera».

2. DURAN, «Referències documentals».

hom no pot considerar acabada fins ben entrat el segle xx, quan es constitueix cap als anys vuitanta el que ha acabat esdevenint l'actual Arxiu Comarcal de la Segarra, integrat avui dins la Xarxa d'Arxius Comarcals de la Generalitat de Catalunya.

Duran fou el primer que dotà de rigor científic la recerca del passat històric de Cervera, incloent-hi l'estudi de la seva aljama. En aquest sentit, el treball que li serví de credencial per a ingressar a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona ha estat referència obligada per a tota la historiografia posterior.

En relació amb Cervera, el famós discurs recollí interessantíssimes dades sobre la documentació emprada, inclosa la de caràcter aljamiat. Unes dades que, gairebé al final de la seva vida, recuperà per incorporar-les al seu *Llibre de Cervera*, en el qual repregué el tema i hi dedicà tot un capítol, el xviii, que anomenà «El call dels jueus».³ Allí feia un repàs a tot un seguit d'aspectes del passat jueu de la ciutat: l'estudi de l'avalot de 1349, la persecució de 1391, el creixement de l'aljama, les predicacions antijudaiques, la nòmina familiar dels jueus de 1454, l'actitud de la comunitat jueva dins les festes cristianes, el seu paper en el context de la guerra contra Joan II i a la seva mort, les ordinacions municipals que s'hi referien, l'escola nova del call Sobirà, els metges jueus de la ciutat i, significativament per al propòsit del present estudi, s'interessà també per la topografia del call i per l'evolució de la jueria.

3. La ubicació del call segons Duran i Sanpere

Duran observà que els documents medievals recollien nombroses referències a un carrer de n'Agramuntell, un call Sobirà, un call Jussà, un call Mitjà, i encara altres denominacions menys freqüents. I, atenant que Cervera tenia en vida de Duran, i encara avui, un carrer dit del Call dins el nomenclàtor de carrers de la ciutat (figura 2), formulà la hipòtesi que a la vila existiren dos calls, el Jussà i el Sobirà, ambdós dins el quarter de Capcorral, al nord de la població i fora del mur antic que la tancava cap als segles xiii-xiv. Finalment, suposà que ambdós calls devien haver estat units per un tercer carrer, la qual cosa justificava versemblantment, al seu parer, l'existència del call Mitjà que sovint trobava documentat.

3. DURAN, *Llibre de Cervera*, p. 343-390.

Tot i que no ho diu explícitament, un cop revisada la documentació sobre la qual bastí el seu estudi, hem arribat a la conclusió que el fonamentà principalment en un document de l'any 1620. Es tracta d'un procés inquisitorial seguit pel frare dominic Lluís Llentisclar contra la nissaga dels Major, una família burgesa de la Cervera baixmedieval, de la qual l'inquisidor pretenia escatir la puresa de sang. A tal efecte, el dominic preparà un llarg interrogatori de vint-i-quatre preguntes que, formulades a persones de diferents estaments, li permetrien arribar al fons de la qüestió. De tot plegat, ara només ens interessa remarcar que una de les preguntes, la quarta, deia així: «Item, si saben [els interrogats] que en la present vila de Cervera los jueus habitaven tan solament en dos carrers, ço és en lo carrer del Espital, que de la plaça de dit Espital trau cap al carrer Major en lo Capcorral, y en lo carrer dit lo Call, que del carrer Major tira a la barbacana de la muralla envés llevant; siu han vist o oyt a dir a sos pares o avis y ells a sos antecessors.»⁴

Duran interpretà que, atès que l'anomenat carrer Major de la ciutat al segle XVII es perllongava fins a l'actual plaça de Sant Miquel (l'antiga plaça de l'Om), just a tocar de la famosa Universitat setcentista, estava plenament justificat pensar, com a primer cop d'ull sembla indicar el document suara esmentat, que ambdós calls desembocaven en aquest tram final de carrer Major, molt a prop l'un de l'altre, per la banda de ponent, just on començava l'antiga bassa de Capcorral, eliminada quan es construï la Universitat. Avui, aquest tram final de l'antic carrer Major, que uneix les actuals places de Santa Anna i de Sant Miquel, es coneix com a carrer de Santa Anna.

L'actual carrer del Call, per a Duran, es devia correspondre amb el call Jussà medieval, dit també de n'Agramuntell, mentre que el call Sobirà es correspondria amb l'actual carrer de Sant Francesc [de Paula] (figura 3), situat en paral·lel, tan sols vint-i-cinc metres més al nord, anomenat carrer del Vent a la baixa edat mitjana. Advertim que es tracta d'una correspondència errònia.

En vista de la recerca que ens ha permès ubicar amb exactitud i de manera definitiva els dos calls de Cervera, tal com més endavant demostrarem amb detall, cal dir, en defensa de Duran, que la multiplicitat de noms que reberen ambdós calls no li ho posà fàcil. Fins a una vintena de denominacions dife-

4. ACSG, Col·lecció Faust Dalmases i Massot, caixa núm. 23, «Testimonium ad perpetuam rei memoriam recepti ad instantiam Reverendi Priori Fratri Ludovici Llentisclar, Ordinis Fratrum Predicatorum», Cervera (1620). Transcripció publicada per DURAN, «Referències documentals», p. 64 (apèndix vi).

rents foren donades als carrers ocupats pels jueus mentre visqueren a la vila i encara durant els anys immediatament posteriors a l'expulsió, tot deixant una envitricollada tirallonga de noms. Al nostre parer, el call més antic, o call Jussà, es correspon amb els noms següents: call de n'Agramuntell, d'en Cortès, d'en Sanaüja, del carrer Major, d'Avall o de Més Avall, Inferior, Vell i Menor. Al segle XVIII encara se'n conservava memòria, tot i que aleshores el carrer del call Jussà es coneixia també com el carrer de la Santa Creu, nom que, com veurem, ha resultat clau per a resoldre la seva ubicació exacta i definitiva. El segon call, o call Sobirà, rep les denominacions de call del carrer del Vent, de Capcorral, de la plaça de l'Om, de l'Hospital, d'Amunt o de més Amunt, de Fora (Forà o Fora mur), Superior i Nou. Cal recordar que l'antic carrer del Vent és l'indret en què els paers i els consellers cerverins, a instància d'Alfons III, van atorgar *fer call*, és a dir, van accedir mitjançant acord de Consell que els jueus s'hi poguessin establir, en resposta a la necessitat d'ampliació de l'antiga jueria que ja havia estat reivindicada i permesa anys abans per Jaume II.

Creiem que Duran, tant en el discurs del 1924 com quan va compilar les dades obtingudes al llarg de tota una vida en el *Llibre de Cervera*, ja cap al final dels seus dies, no pretenia aprofundir en tots els aspectes tractats. Sens dubte, cal atorgar al *discurs* el mèrit d'haver estat pioner, i haver aconseguit així obrir el camí encara verge de la història jueva de la ciutat; amb el *Llibre*, probablement tan sols pretenia (i no era una qüestió menor) fer una història general de la ciutat, tot posant al dia les antigues obres dels autors clàssics que havien estudiat la vila medieval. Ens referim al setcentista Corts,⁵ o als vuitcentistes Franquesa⁶ i Dalmases.⁷ L'any 1972, quan Duran publicà aquesta mena d'història general de Cervera, probablement ja li havia passat el moment d'investigar en profunditat la topografia del call; més enllà del fet que una tasca en solitari difícilment podia abastar el coneixement d'una part molt important de la documentació existent, en particular també la de l'Arxiu de la Corona d'Aragó o Arxiu Reial, que no ha estat publicada sinó molt posteriorment per investigadors com Riera Sans⁸ i que ha fet possible aconseguir avenços significatius i completar el treball de Duran. En aquesta línia, és obli-

5. CORTS, «Estado Antiguo y Moderno de la ciudad de Cervera».

6. FRANQUESA, *Anales de Cervera*.

7. DALMASES, *Guía histórico-descriptiva*.

8. RIERA, «La infanta Iolant de Bar», p. 7-30.

gada la referència als nombrosos articles que sobre el món jueu cerverí ha anat publicant l'historiador Llobet Portella en els darrers trenta anys.⁹

4. El primer gran avenç

Però anem a pams. L'any 2003 ha de ser considerat el punt d'inflexió en el coneixement del passat jueu cerverí, si més no pel que fa a la localització del call. Pere Verdés, mentre es trobava elaborant un seguit d'informes que tenien com a objectiu establir el marc de referència històric per a les obres de restauració que aleshores s'havia projectat dur a terme a les muralles de Cervera, s'adonà de les nombroses referències que sobre el call jueu, de manera molt dispersa, anaven apareixent a les diferents fonts per ell consultades; entre d'altres, les documentà en els llibres de l'Obra dels Murs, en el de Records i Crides, en els llibres de Clavaria o en els Llibres d'Actes del Consell Municipal i, encara, entre el ric fons notarial.

Mentre estudiava el sector de muralla que ell va anomenar de Sant Cristòfol (amb referència a l'antic portal del mateix nom, situat al quarter de Framenors, a la banda de sol ixent de la ciutat), va obtenir nombroses citacions al «... mur detràs lo cayll jusà...», al fet de «... sospedrar les tàpies detràs lo cayll jusà...»,¹⁰ a la «... torra detràs lo cayll...»,¹¹ a la barbacana existent «... detràs

9. Sens dubte, l'historiador Josep M. Llobet i Portella, considerat deixeble de Duran i Sanpere, ha estat el més prolífic a les darreres dècades quant a la publicació d'articles relacionats amb el passat jueu cerverí. Tot i que en la qüestió que ens ocupa, la localització dels calls, segueix fidelment la tesi de Duran i no aporta novetats (vegeu «Els jueus de Cervera i Tàrrrega, l'any 1492», p. 349-368), sense perjudici de poder cometre alguna possible omissió involuntària, passem a referenciar els aspectes sobre els quals ha centrat la seva atenció: conversos (UNED, 1988); el català parlat pels jueus de Cervera (UNED, 1993); testaments i capítols matrimonials de jueus cerverins (*Tamid*, 1 [1997]); textos historiogràfics (*Tamid*, 2 [1998-1999]); documents amb referències a llibres posseïts per jueus (*Tamid*, 3 [2000-2001]); la predicació del cristianisme a jueus (*Tamid*, 4 [2002-2003]); documentació sobre un esclau jueu (*Tamid*, 5 [2004-2005]); dades documentals de conjunt sobre la comunitat jueva cervera (Institut Europeu de la Mediterrània, 2005); l'elecció dels secretaris de l'aljama (*Tamid*, 6 [2006-2007]) i una sentència arbitral sobre l'aljama (*Tamid*, 7 [2011]); casaments, dots, donacions i repudis entre jueus (*Tamid*, 9 [2013]); els avalots de l'any 1391 (*Tamid*, 10 [2014]) i, finalment, béns immobles de jueus (*Tamid*, 11 [2015]).

10. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Obra dels murs, f. 90v i 92r (1396).

11. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Clavaria, full solt (1408).

del call Iudeorum», etc.¹² Així mateix, documentà diferents mesures defensives, com ara «... fer merlets o analles de la torre d'en Corbí fins a la torre davant del call dels jueus i arreu de la vila...»¹³ (figura 4), o bé al fet de «... fer adobar e alçar la muralla detràs lo call Més Avall...».¹⁴ Finalment, d'altres citacions es referien a «... lo peu de la muralla [que] és entre la torre d'en Corbí¹⁵ i del Call», que es fa «... sospedrar amb pedra i argamassa...».¹⁶

En síntesi, Verdés va aconseguir prou evidències que el call Jussà, el més antic, no podia estar situat tan a prop del call Sobirà com havia proposat Duran, i per descomptat, no se'l podia ubicar al quarter de Capcorral. Així, les noves dades obtingudes li van permetre publicar conjuntament amb Turull, dins l'obra *L'art gòtic a Catalunya*, un plànol de la Cervera medieval, en què provisionalment situaven el call Jussà darrere l'església de Sant Bernat, molt a prop del portal Mitjà, a mitja altura de l'actual carrer Major, en espera de més concreció.¹⁷

Era la primera vegada en gairebé vuitanta anys, si comptem des del famós *discurs* de Duran, que un historiador s'apartava clarament de la tesi del mestre. Avui podem dir que la hipòtesi de Verdés era la correcta, i és la línia que hem aprofundit nosaltres i que ens ha conduït a la localització definitiva del call Jussà.

5. Revisió crítica de la tesi de Duran

Quan hom llegeix atentament la documentació que s'ha publicat en els darrers anys, aviat es posen de manifest les febleses de la hipòtesi de Duran pel que fa a la localització del call. Ens referim especialment a la documentació que va generar l'atorgament de les llicències reial i eclesiàstica necessàries perquè pogués ser edificada una segona sinagoga en el nou call Sobirà. Com va fer palès Jaume Riera, aquesta fou una aspiració conflictiva que des de la comunitat jueva hom va haver d'encaçar durant més de quatre dècades.

12. ACSG, Fons Notarial, Notari Mateu de Cornellana, Manual, f. 199r.

13. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Memorials (1465).

14. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Records i Crides, f. 54v (1537-1541).

15. Indret que es correspon a un lloc proper a la Travessera de l'actual carrer Nou.

16. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Records i Crides, s. n. (1557).

17. VERDÉS I TURULL, «La vila de Cervera».

En efecte, un cop Alfons III va assignar l'antic carrer del Vent com el lloc idoni per a ubicar-hi el nou call, l'aljama no cessà de reclamar la construcció, en aquest nou indret, d'una segona sinagoga. És prou conegut que no fou tasca fàcil aconseguir-ho, com acabem de dir que va assenyalar Riera,¹⁸ atenent que els drets civil i canònic prohibien l'erecció d'una nova escola. Aquest era un obstacle que només es podia salvar si, a més de l'autorització reial, s'obtenia també el permís episcopal. Com hem dit, el procés fou molt llarg; es perllongà com a mínim entre els anys 1340 i 1385. Ja el 30 de març de 1340, des de Saragossa, el rei Pere III n'autoritza la construcció. Però mancava encara l'autorització del bisbe de Vic, que no s'aconseguiria fins al 1385, quaranta-cinc anys més tard. Més enllà del que justifiquen alguns documents i historiadors quan es refereixen a una suposada ensulsiada de la primitiva sinagoga o, com s'ha dit també, al fet que no disposava d'espai reservat per a les dones, la raó que argumentà el rei Pere per a justificar-ne la construcció fou tan sols que hi havia «massa distància» entre les cases dels jueus del carrer del Vent (o call Sobirà) i la sinagoga antiga de la jueria.¹⁹ Idèntic argument va utilitzar la infanta Violant quan va haver de renovar la mateixa autorització el 28 de març de 1384.²⁰ El mateix dia que la infanta, ara adreçant-se al bisbe aragonès de Vic, Garcia Fernández de Heredia, li va escriure una carta amb el propòsit d'estovar la seva intransigència i d'aconseguir que acabés donant el seu consentiment, tot argumentant que «[...] los judíos de la qual aljama segund sus habitaciones son dispersos, e non pueden ir buenament todos sin gran danyo e periglos de sus personas a una sinoga, como las ditas habitaciones sean las

18. RIERA, «La infanta Iolant de Bar», p. 18-19.

19. Saragossa, 1340, març, 30. Autorització del rei Pere III per a construir una segona sinagoga. «[...] Attendentes serenissimum dominum Alfonsum [...], patrem nostrum, assignasse Iudeis Cervarie callem in vicis vocatis *del Vent*, eo quia hospicia iudarie antique dicti loci non sufficebant ad habitacionem dictorum Iudeorum; et quia hospicia vicorum predictorum nimis distant a sinagoga dicte iudarie, fuit nobis per nuncios aljame Iudeorum Barchinone suplicatum ut dignemur dictis Iudeis Cervarie licenciam prestare quod possent unum hospicium intus dictum callem constructum locare in quo possint oraciones facere, et tenere inibi rotlos et lanteas [...]», ACA, Cancelleria, reg. 868, f. 59r-v.

20. 1384, març, 28. Nova llicència de la infanta Violant per a construir la segona sinagoga. Aquesta distància existent en relació amb la sinagoga antiga es torna a posar de manifest quan, el 1384, l'aljama aconsegueix llicència de la infanta Violant per a construir la sinagoga del nou call o call Sobirà, «[...] et quia hospicia etiam vicorum predictorum (del vicis vocatis *del Vent*) distabant a sinagoga dicte iudarie [...] (iudarie antique)», ACA, Cancelleria, reg. 1815, f. 16r-v.

unas dentro el muro de la dita villa e los otros deffuera del dito muro».²¹ En aquest document, doncs, s'acaba de reblar l'evidència dels dos calls, un fora de la muralla (el nou) i l'altre ja dins del mur dels segles XIII-XIV.

Aquestes proves documentals evidencien que, d'una banda, no es podria al·legar gaire distància de les cases respecte a la vella sinagoga, si ambdós calls només estaven separats per vint-i-cinc metres, com hem vist que proposava Duran. De l'altra, es posa prou de manifest que uns jueus vivien dins el mur antic i els altres fora. No podem deixar de dir, tanmateix, que, en realitat, si bé la raó oficial que es donava era la distància, segons Riera l'autèntic motiu que justificava la reclamació d'una segona escola no era cap altre sinó el religiós. Els jueus que vivien fora murs havien de transgredir un precepte rabínic, derivat de la prohibició talmúdica de franquejar el portal de la vila en dissabte. Dit en altres paraules, el preceptiu descans sabàtic es transgredia si calia ultrapassar la porta del mur de la ciutat per assistir a la sinagoga de l'antic call.²²

Un altre punt feble de la hipòtesi de Duran es troba en el fet que, quan al·ludeix a la pregunta quarta del procés inquisitorial contra els Major, obvia la referència que es fa a la barbacana. Com hem vist, el document esmenta «lo carrer dit lo Call, que del carrer Major tira a la barbacana de la muralla envers llevant» i l'historiador cerverí passa per alt que la barbacana que ressegueix la muralla exterior quedava reclosa dins el mur antic dels segles XIII-XIV. La barbacana no és sinó el mur interior defensiu que protegia la vila a les zones no edificades, a llevant de la població, i que va donar nom al carrer que encara avui existeix, conegut com de la Barbacana de Pere III (figura 5). El fet que no tingués sortida més enllà d'aquest mur antic de la tretzena o la catorzena centúria inhabilitava la referència per al call Sobirà que Duran situava extramurs, com ja s'ha dit, dins el quarter de Capcorral.

21. 1384, març, 28. Carta de la infanta Violant al bisbe de Vic tot demanant-li la llicència eclesiàstica. ACA, Cancelleria, reg. 1822, f. 59v-60r. Aquest document ha estat referenciat per RIERA, «La infanta Iolant de Bar», p. 19.

22. Javier CASTAÑO, investigador del Centro de Ciencias Humanas y Sociales del CSIC (Madrid), és de la mateixa opinió; un parer que va exposar en el transcurs de la seva ponència «La cultura medieval de los judíos de la Sefarad medieval: observaciones en torno a su estudio e interpretación», dins la jornada «Reviure el Patrimoni. La Recuperació del Patrimoni Jueu», impulsada pel Museu Comarcal de Cervera i celebrada en aquesta ciutat el dia 30 d'octubre de 2015.

En aquest punt no resultarà sobrer indicar que, tot i que ben sovint es parli de Capcorral com una zona extramurs, això no significa necessàriament que fos una zona totalment exempta de protecció. De fet, tot sembla indicar que en aquest sector nord de la vila existia un recinte sumari, sovint construït tan sols a base de tàpia que, per això mateix, es va considerar oportú començar a reformar d'ençà de l'any 1395.²³ És l'indret on, recordem-ho, ja existia el call Sobirà des dels anys trenta de la catorzena centúria.

6. A la recerca de noves dades: la primera dada rellevant i la dada concloent

Un cop se'ns havia fet del tot versemblant el plànol elaborat per Verdés i Turull que, com acabem de veure, qüestionava la hipòtesi de Duran, i després d'haver detectat els punts flacs d'aquesta darrera, tan sols ens restava endinsar-nos en la rica documentació de l'Arxiu Comarcal a la recerca de dades més precises que ens permetessin acabar d'identificar la localització exacta del call antic. La tasca, tot i que no exempta de dificultat, requeria abans que res la definició de l'estratègia correcta.

Buscar entre la documentació coetània a la presència jueva a Cervera no permet avançar gaire, perquè les referències als dos calls només són vàlides per si mateixes, però no aporten cap altre valor afegit. Aviat se'ns va fer evident que calia ampliar la recerca a la documentació posterior al moment de l'expulsió, tot pensant que una presència continuada de dos segles llargs a la vila hauria deixat rastre: més encara, si tenim en compte la conflictivitat viscuda en el transcurs de l'expedient necessari per a la construcció de la segona sinagoga i el debat constant de paers i prohoms del Consell Municipal que malda-ven tothora per fer efectiva la segregació de la població jueva. De fet, amb

23. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Obra dels murs, f. 110v (1395). Les múltiples referències al mur «nou», com la que es refereix «[...] a tancar entre lo mur nou e les tàpies, detràs casa d'en Lambart...», evidencien que hom al·ludeix al mur de Capcorral, el mur nou que sembla que es començava en aquest moment. Existia ja el «mur principall [...], zo és en lo portal de Sancta Maria avall [...]». El llibre de l'Obra dels murs de 1395 es comença a compondre el dia 8 de març d'aquell any. En el seu preàmbul queda clar que és pagador de les despeses generals dels murs en P. de Roqueta, «mercader e clavari de la dita vila», mentre que «lo honrat en Ramon Bergués» és «administrador e logader dels maestres, obrés e aynes del dit mur del Capcorral», tasca que, pel que fa al «mur principall», desenvolupa «lo honrat n'Esteve Candell».

l'aportació de les dades que proporcionava el procés inquisitorial esmentat, Duran ja havia evidenciat que, efectivament, la memòria de la presència de jueus a la vila encara restava viva l'any 1620, cinc generacions després de l'expulsió.

El nostre objectiu inicial va ser buscar dades en els Llibres de Manifest i en els de Talles i Quísties, sense obtenir gaire resultats. No va ser fins que abordarem l'estudi dels llibres de Cadastre que, feliçment per al nostre propòsit, vam assolir la primera gran fita. El Decret de Nova Planta, si bé ha estat considerat del tot nefast per a les aspiracions institucionals de Catalunya, en imposar la redacció d'aquesta nova tipologia documental resultà providencial. Si més no pel que fa a l'any 1716. El primer any que entrava en vigor el Decret, el zel posat en la seva redacció fou extraordinari. No passa el mateix en els llibres de Cadastre posteriors, tan pobres i curts en detalls i paraules, tan eixuts en descripcions.

Fou així com vam poder localitzar en el llibre de Cadastre d'aquell any la significativa notícia que l'escultor Francesc Puig²⁴ posseïa una important casa al carrer Major, estimada en vuit-centes lliures, part de la qual confrontava pel nord amb el carrer «d'en [sic] Call Jussà, dit de Santa Creu».²⁵ La referència és clara i el sobrenom no pot ser més adient per a l'antic carrer del call antic. Acabàvem de localitzar el call primitiu i acabàvem de saber quin havia estat el sobrenom amb què se'l cristianitzà l'endemà de l'expulsió.

Tot i la importància de la troballa, ni existeix avui a Cervera cap carrer anomenat de la Santa Creu, ni una casa que hom pugui identificar amb l'antic solar de l'escultor Francesc Puig. Tot i això, l'avenç era important. Per molt que ho vam intentar, entre la documentació de l'ACSG no hi va haver manera de seguir estirant el fil. Òbviament ens calia trobar alguna altra referència que permetés relacionar l'antic carrer de la Santa Creu amb alguna denominació posterior o, millor encara, actual. O, si més no, aproximar-nos-hi.

Un cop vistes les limitacions que presentava per al nostre propòsit la documentació de fons públics, vam optar per provar fortuna entre la documenta-

24. Francesc Puig és l'escultor a qui la ciutat de Cervera deu, entre d'altres, l'autoria de la façana primitiva de l'edifici consistorial de la Paeria. Vegeu DURAN, *Llibre de Cervera*, p. 247-249.

25. «[...] Confronte a sol ixent ab lo hort de la casa de Dn. Ramon de Navés; a migdia, part ab la casa del dit Dn. Ramon de Navés y part ab la casa del puvill Morera; a ponent ab lo carrer Major y a tremuntana ab la casa del Rnt. S. Joseph Roca prevere y part ab lo carrer d'en [sic] call Llusà dit de Santa Creu, estimada vuyt centas lliuras [...]», ACSG, Fons Municipal, Llibre de Cadastre, any 1716, f. 29r (1716).

ció privada, que era de preveure que encara es conservés en alguna de les antigues cases del carrer Major. I així va ser com, mentre estudiàvem la documentació de l'arxiu familiar de cal Jan,²⁶ antiga casa de forners del principal carrer de la ciutat, vam topar amb un contracte que havia signat el 25 de juny de l'any 1880 Joan Pipó Valentines (besavi dels actuals propietaris) amb el seu veí, l'escrivà i notari Fernando Granell i Brach. Pipó, un jove forner aleshores acabat de casar, havia comprat la casa veïna a la de l'escrivà, en ple carrer Major, amb la intenció de construir-hi un forn de pa al darrere. En tractar-se d'una zona pel que sembla ocupada aleshores per un petit hort i atès que calia aixecar en alçada, fou necessari pactar amb el metòdic veí Granell tot un seguit de clàusules que, per tal d'estalviar possibles molèsties futures, fessin possible conciliar la nova edificació amb el bon veïnatge que interessava a ambdós.

A partir d'aquest pacte sabem que tant el nou forn projectat per Pipó com la casa del seu veí Granell confrontaven pel sud amb el «callejón de Santa Cruz o del Teco».²⁷ Així doncs, finalment ens ha estat possible identificar de manera concloent l'antic call Jussà amb el carreró del Teco (figures 6, 7 i 8), que encara existeix actualment amb el mateix nom. Aquest carreró és un dels que, en sentit perpendicular al carrer Major (figura 9), comunicaven aquesta via principal amb els carrers exteriors que feien la funció de camins

26. Hem d'agrair a la Sra. Blanca Cuñé i Sala, actual hereva de cal Jan, que ens facilités tota la documentació del seu arxiu familiar, que ha acabat essent clau per a l'èxit de la nostra recerca, com és la localització certa de l'antic call Jussà cerverí.

27. «En la ciudad de Cervera, a veinte y cinco de junio de mil ochocientos ochenta. Sépase: que ante mí, don Juan Elías, notario del colegio territorial de la Audiencia de Barcelona, con residencia en esta ciudad y los testigos al final nombraderos, han comparecido D. Fernando Granell y Brach, escribano y notario, casado, de edad setenta años, y Juan Pipó y Valentines, hornero, casado, de edad veinte y seis años, vecinos ambos de esta ciudad, según las cédulas personales, [...] y apareciendo que tienen la aptitud legal necesaria para este acto, han dicho que el primero, o sea, D. Fernando Granell, posee una casa sita en esta ciudad, calle Mayor, señalada de número noventa y cuatro, lindante por oriente con la barbacana del muro y parte con la casa de D. Francisco Lucaya y Bergadá, médico cirujano, por mediodía parte con el callejón de Sta. Cruz o del Teco, parte con un patio o corral de los herederos de D. Cristóbal Bergadá, cirujano, que fue de esta ciudad [...] y que el segundo [Juan Pipó], ha adquirido, por compra hecha al albaceazgo del referido Ramon Anglarill y Roca, la casa que éste poseía en esta propia ciudad y calle Mayor, señalada de número noventa, lindante por oriente con el antes repetido patio o corral, a mediodía parte con el espresado callejón de Santa Cruz o del Teco, y parte con casa de Ignacio Martí, por poniente con la calle, y por norte con la casa de Ramón Morros y Bella [...].» Arxiu familiar de cal Jan, de Cervera (Sra. Blanca Cuñé i Sala).

de ronda, com ho era per la banda de sol ixent l'esmentat carrer de la Barbacana de Pere III.

7. Les derivades de la localització

Un cop localitzada la ubicació exacta del call Jussà, en realitat distant del call Sobirà uns dos-cents cinquanta metres, cobra tot el sentit el fet que els documents reials que sol·licitaven la nova sinagoga fora el mur al·leguessin el factor distància en la seva demanda. També resulta del tot lògic que ja durant el regnat de Jaume II, i per tant abans de l'any 1327, es veiés la necessitat d'ampliar-lo, ja que resultava insuficient per a encabir-hi una comunitat jueva en clara expansió, només quatre o cinc dècades després del seu establiment a la vila. El carreró del Teco, si recordem la pregunta quarta del procés inquisitorial contra els Major, és necessàriament «el call que del carrer Major tira a la barbacana de la muralla envers llevant». És un carrer d'uns quaranta metres de longitud si descomptem el seu primer tram, que correspondria a una primera línia d'habitatge cristià. És versemblant creure que el magnífic arc gòtic que encara conserva (vegeu la figura 6) ens estigui assenyalant l'indret ocupat per l'antiga porta d'ingrés de la jueria. Es tracta d'un carrer curt que no es presta a ampliació possible, ni per llevant, on es troba limitat per la barbacana, ni per ponent, delimitat pel mateix carrer Major.

Té també tot el sentit que l'identifiquem amb l'anomenat call Mitjà de la documentació, creiem que en atenció a l'existència contigua de l'antic portal Mitjà que tancava el recinte murat als segles XII-XIII. Basem aquesta afirmació en l'existència de dos documents. D'una banda, sabem que l'any 1436 Pere Ramon de Canyelles, llicenciat en lleis, i Pere Jutglar, hostaler, es queixaren, en nom del veïnat, perquè davant de casa seva, al carrer Major, hi habitava i tenia l'entrada i sortida Samuel Cavaller, jueu, el qual havia fet una obra que treia claror a l'alberg de Pere Jutglar.²⁸ En el segon document, datat el 24 de març de 1453, es revela que el Consell Municipal va rebre la proposta de fer «[...] un gran embelliment e decoració del carrer publich e maior de la dita vila, ço és que la torra de mícer Pere Ramon de Canyelles se levàs de mig de dit carrer [...]». La decisió sobre l'assumpte es pren «a XIII dies del mes d'abril» següent, quan un seguit de paers i prohoms, acompanyats de tres mestres

28. ACSG, Llibre de Consells, f. 114r-114v (1436).

d'obra, «[...] estimaren e presaren la casa o torra appellat lo portal Miyà tant com és e empatxe lo carrer Major, d'alt a baix, de part a part del dit carrer Major, la qual té e posseeix lo honorable micer Pere Ramon de Canyelles, en leys licenciat, a cinquanta liures barchinonenses».²⁹ És a dir, si Cavaller vivia a l'entrada del call davant l'habitatge de Ramon de Canyelles, i posseïa la casa o *torra* que es volia enderrocar, que no era cap altra sinó el portal Mitjà, és evident que al call Jussà s'hi accedia tot just s'entrava al recinte de la vila dels segles XII-XIII, de manera que l'antic call quedava confinat en l'angle d'aquest recinte murat pel costat de sol ixent.

Per consegüent, un cop fixada amb total certesa la localització del call Jussà, hem pogut anar resolent les incògnites de les denominacions registrades per als dos calls de la ciutat, a què ja ens hem referit més amunt. Tan sols se'ns resisteix la denominació de «call d'en Sanaüja», aplicable al call Jussà. Les referències amb aquest nom, tot i ser molt escadusseres, es devien basar en el fet que algun membre d'aquesta nissaga cerverina hi degué viure en algun moment o bé hi tenia propietats, cosa que fins ara no s'ha pogut certificar. Si fos així, probablement es tractaria de Francesc de Sanaüja, apotecari, personatge que intervingué en determinats afers importants de l'aljama i que estava molt ben relacionat amb els jueus Quercí.³⁰ Àdhuc pot resultar d'interès subratllar el fet que idèntica denominació rebé el call Menor de la ciutat de Barcelona (també conegut per call de n'Àngela), aljama amb la qual la vila de Cervera sempre mantingué una estreta relació, puix formà part de la seva col·lecta.³¹

Pel que fa a la resta, cal dir que Guillem d'Agramuntell³² fou un mercader cerverí que era posseïdor de diverses cases al call Jussà, circumstància que, al

29. ACSG, Llibre de Consells, f. 26v-27r (1453).

30. El 16 de febrer de l'any 1454, Francesc de Sanaüja, apotecari, participa com a testimoni (al costat del jueu de Cervera Jacob Gibra) en un interessant document. Es tracta de la venda d'un censal important que té com a objectiu poder sufragar el donatiu que l'aljama fa al rei Alfons el Magnànim, que es troba a Nàpols. El censal és subscrit nominalment i individual pels homes i dones de l'aljama de Cervera, ACSG, Col·lecció Faust Dalmasas i Massot, caixa núm. 23, doc. núm. 3009 (14.02.1454).

31. RIERA, «El fossar dels jueus de Montjuïc, de Barcelona. Les primeres alienacions (1392-1408)», p. 1. L'autor informa que Cervera era una de les comunitats que l'any 1261 formaven part de l'aljama de Barcelona, juntament amb les de Caldes de Montbui, Vilafranca del Penedès, Montblanc i Tarragona. Ho sustenta, a la nota a peu de pàgina núm. 3, en un document de 1261, indicat per Jean REGNÉ, *History of the Jews in Aragon. Regesta and Documents, 1213-1327*, [Jerusalem], 1978, núm. 146.

32. El 1354, Guillem Agramuntell apareix a la documentació com a mercader. El 1373,

nostre parer, explica el perquè d'una de les denominacions del call antic més emprades, el «carrer de n'Agramuntell». Pere Cortès,³³ notari, gendre de l'anterior, fou, per tant, hereu d'una partida de les seves propietats al call Jussà per la via del dot matrimonial, valorades en mil cinc-cents sous, la qual cosa, segons aquesta lògica, fa plausible que el carrer també fos conegut pel nom de call d'en Cortès.³⁴

De manera anàloga, per al call primitiu resulten òbvies les denominacions de call Vell, o de call Jussà per la seva situació més cap al sud; així mateix, la de call de Més Avall. I, finalment, la de call Menor, nom que tan sols pren volada i sentit cap a mitjan segle xv, quan el call Sobirà experimenta un considerable creixement a causa de la vinguda a la vila de molts jueus. És el moment en què, després de moltes resistències, el Consell Municipal acaba per consentir, mitjançant acord del mes d'agost de 1447,³⁵ que els nouvinguts s'estableixin en dos carrers confrontants amb el call de Capcorral, o sia: que puguin «fer call» en el carrer d'en Ram i en el de na Mell (també Mel o Amell).

En relació amb la situació del call més septentrional, cal recordar que el call Sobirà es trobava a llevant de la població, dins el quarter de Capcorral, ubicació que en si mateixa ja dona tot el sentit a aquest nom (call de Capcorral), i en una zona molt exposada a tots els vents, en especial a l'anomenat «vent de dalt» o «vent de per amunt», circumstància que potser explicava ja aleshores el nom de call del carrer del Vent.³⁶ El call Sobirà és també conegut

com a mercader, conseller (pel quarter de Montserè). Finalment, el 1394, el trobem com a paer. Vegeu TURULL, «Relació nominal per ordre alfabètic», p. 155-193.

33. El 1362, Pere Cortès apareix com a elector (de professió notari), i el 1366, també com a elector (igualment de professió notari). Vegeu TURULL, «Relació nominal per ordre alfabètic», p. 155-193.

34. «P. Cortes, fo atrobat que [pres] en exovar ab sa muyller, fylla que fo den G. d'Agramuntell, una partida dels alberchs del call juhic, presada la dita part MD solidos [...]» ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Llibre de Manifest, f. 17r (1366). Aquesta referència prova la relació familiar existent entre ambdós personatges, Guillem d'Agramuntell i Pere Cortès, la qual cosa ens duu a considerar plausible que ambdues denominacions per al call Jussà, call de n'Agramuntell i call d'en Cortès, tinguessin aital explicació. Malauradament, no hem sabut trobar la «denúncia» dels béns de Guillem Agramuntell en cap dels Llibres de Manifest que es conserven en aquest arxiu.

35. ACSG, Fons Ajuntament de Cervera, Consells, f. 85v i 88r (1447).

36. La zona de Capcorral on s'ubicava el call Sobirà es trobava exposada a tots els vents, com la mateixa vila en el seu conjunt, però en especial a la marinada alta (quan el

com a call de la plaça de l'Om (l'actual plaça de Sant Miquel), a la qual s'obria per ponent, i call d'Amunt o call Nou, noms prou obvis en si mateixos. Finalment, la denominació de call de l'Hospital feia referència al veïnatge contigu de l'antic hospital medieval de Berenguer de Castelltort, que després, a partir del moment de l'expulsió, rellevaria la presència del convent de Sant Francesc de Paula, de l'orde dels mínims.

8. Conclusions

Hom no pot deixar de subratllar el fet evident que han estat tres documents posteriors al moment de l'expulsió els que ens han permès establir de manera definitiva la localització del primer call cerverí. D'una banda, el procés inquisitorial de l'any 1620, estudiat i publicat per Duran aviat farà un segle. De l'altra, els dos documents inèdits, de caràcter fiscal i d'un arxiu familiar privat, que hem pogut localitzar. Parafraçant Duran, podem dir que es tracta de tres «subtilíssims raigs de claror» que tanmateix, encara que no a la mesura de la set, sinó de l'aigua,³⁷ han fet possible un avenç que considerem rellevant per un seguit de raons que passem a enumerar.

D'una banda, la localització del call Jussà, que esperem que futures intervencions arqueològiques puguin certificar definitivament, facilita la cabal interpretació de determinats documents que fins al moment present resultaven poc menys que inintel·ligibles. Quan ara redescobrim per a la ciutat l'humil i costerut carreró del Teco, gairebé inadvertit per als cerverins i cerverines d'avui, entenem per què es va fer aviat necessària l'ampliació del call primitiu, aspiració reclamada ja des de l'any 1327. També resulta fàcil la comprensió, mot per mot, de la pregunta quarta del procés inquisitorial contra els Major,

vent bufava des de llevant o SE) o baixa (quan ho feia des de migjorn), que era i és un vent fresc i humit, principalment a l'estiu, quan baixa després de tot un dia de vent serè sec. Quan bufa fort i seguit, aixeca nuvolades i fins i tot porta la pluja («Marinada forta, aigua a la porta»). També és anomenat «vent de dalt» o «vent de per amunt». CASTELLÀ, *Històries de Cervera*, p. 73-75.

37. Duran emprà dues figures retòriques per referir-se a la necessitat d'aprofitar totes les notícies del passat jueu que es poguessin esquitllar, per petites que fossin («subtilíssims raigs de claror»), per tal de poder anar avançant en la recerca, encara que fossin escadusseres («la mesura de l'aigua») en comparació amb les grans ànsies de saber que ell pretenia apaivagar («la mesura de la set»). Vegeu DURAN, *Llibre de Cervera*, p. 347 i 349.

iniciat l'any 1620. En tercer lloc, podem considerar especialment significatiu, per al coneixement de la topografia urbana medieval de la ciutat, el fet d'haver pogut ubicar amb precisió l'anomenat call Mitjà, fins ara enigmàtic i que tant de corcoll va fer anar Duran. Finalment, resulta gratificant haver pogut desxifrar, una per una, el sentit de la vintena de denominacions que reberen, al llarg de gairebé tres segles, ambdós calls cerverins.

Òbviament, no seria just deixar de reconèixer que es tracta de fites que han estat possibles gràcies a l'esforç i la tenacitat dels qui ens precediren. Cada investigador contribueix a configurar l'edifici comú que és la història col·lectiva, on cadascú ocupa el seu lloc tot aixecant la seva particular filada. La de Duran ha constituït, gairebé durant tot un segle, la tramada principal quant al coneixement del passat jueu de Cervera, sense oblidar les aportacions que, en degoteig constant, ha anat incorporant en la mateixa obra l'historiador local Josep M. Llobet i Portella, reconegut deixeble de l'anterior.

Tanmateix, d'una manera especial, cal agrair a Pere Verdés l'avenç aconseguit. En primer lloc, per la seva generositat, concretada en el fet d'haver posat a la nostra disposició nombroses dades de la seva recerca, que han esdevingut fites que ens han aplanat de manera impagable el camí i, no cal dir, per l'encert d'haver-nos situat sobre la pista correcta. Confiem que, al capdavall, puguem superar les paraules escrites per Duran en el seu *Llibre de Cervera* quan, en referir-se a la memòria que dels jueus es podia detectar en el seu temps, va escriure: «Avui dia la tradició popular és talment nul·la a Cervera, que a penes és compresa la denominació de call que oficialment s'és mantinguda encara per a un dels carrers de l'antiga jueria, com a únic vestigi d'aquell barri singular.»

Com hem dit, l'objectiu s'ha de reblar encara amb la propera publicació d'una monografia promoguda des del Museu Comarcal de Cervera, en què hom podrà consultar, ampliat i exposats per menut, tots aquells punts que aquí acabo tan sols d'esbossar. A banda de la qüestió urbanística, la coral publicació recollirà aspectes rellevants diversos, com ara els dedicats a la fiscalitat, la vida quotidiana, el paper dels jueus en la Guerra Civil catalana del segle xv (1462-1472), la diàspora dels jueus cerverins que seguí l'expulsió o l'estudi i tractament de les fonts documentals i bibliogràfiques per a la recerca del passat hebreu cerverí.

Finalment, no puc deixar d'esmentar el meu deure de gratitud envers l'inestimable i pacient treball d'Anna Colet, tècnica del Museu Comarcal de l'Urgell (Tàrraga), responsable de la composició del plànol de la Cervera medieval que acompanya aquestes línies.

Llista de sigles

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó
 ACSG: Arxiu Comarcal de la Segarra
 MCC: Museu Comarcal de Cervera

Bibliografia

- CASTELLÀ I ROCA, Agustí. *Històries de Cervera*. Vol. I. Lleida: Virgili i Pagès, 1989. (Biblioteca de Cervera i la Segarra. Sèrie Nova; 10)
- CORTS I HUGUET, Josep. «Estado Antiguo y Moderno de la ciudad de Cervera». Arxiu Comarcal de la Segarra, Fons Monografies Històriques Manuscrites, ms. 5. Cervera, 1740.
- DALMASES I DE MASSOT, Faust de. *Guía histórico-descriptiva de la ciudad de Cervera*. Cervera, 1890.
- DURAN I SANPERE, Agustí. *Llibre de Cervera*. Tàrrega: Paeria de Cervera. Regidoria de Cultura: F. Camps Calmet, 1972, p. 343-390.
- «Referències documentals del call dels juhéus de Cervera». En: DURAN I SANPERE, Agustí; CARRERAS I CANDI, Francesc. *Discursos llegits en la «Real Academia de Buenas Letras» de Barcelona, en la solemne recepció pública de D. Agustí Duran y Sanpere el día 20 d'abril de 1924*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1924.
- FRANQUESA I GASOL, Joan. *Anales de Cervera*. Vol. I. Barcelona, 1891. Vol. II. Lleida, 1892. Vol. III. Lleida, 1895.
- LLOBET PORTELLA, Josep M. «Els jueus de Cervera i Tàrrega, l'any 1492». En: *Actes. Ir Col·loqui d'Història dels Jueus a la Corona d'Aragó*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1991, p. 349-368.
- RIERA I SANS, Jaume. «El fossar dels jueus de Montjuïc, de Barcelona. Les primeres alienacions (1392-1408)». Barcelona: Centre d'Estudis Zakhor, febrer 2009. 10 p. sense numerar. En: *El cementerio judío medieval de Barcelona en Montjuïc (siglos IX-XIV): Establecimiento de sus límites* [en línia]. Zakor, Centre d'Estudis: Centre d'Estudis de Montjuïc. 2012. <http://www.zakhor.net/MONTJUIC/el_cementerio.html>. [Consulta: 4 agost 2017]
- «La infanta Iolant de Bar, senyora dels jueus de Cervera (1382-1387)». *Miscel·lània Cerverina* [Cervera], 21 (2011), p. 7-30.

- TURULL I RUBINAT, Max. «Relació nominal per ordre alfabètic i cronològic de paers, consellers i electors de la Paeria de Cervera, entre 1331 i 1395». *Miscel·lània Cerverina* [Cervera], 8 (1992), p. 155-193.
- VERDÉS I PIJUAN, Pere; TURULL I RUBINAT, Max. «La vila de Cervera». En: PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.). *L'art gòtic a Catalunya. 1. Arquitectura*. Vol. 3: RIU-BARRERA, Eduard (coord.). *Dels palaus a les masies*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 96-99.

FIGURA 1. Plànol de la Cervera medieval. (Pere VERDÉS i Max TURULL, «La vila de Cervera», p. 99. Completat per F. Xavier Rivera Sentís amb la col·laboració d'Anna Colet)

FIGURA 2. Passatge d'ingrés a l'actual carrer del Call, via principal del call Sobirà, antic carrer del Vent o de l'Hospital.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 3. Actual carrer de Sant Francesc, dins el call Sobirà. Conserva el nom medieval que, encara a finals del segle XIX, també designava els actuals carrer dels Professors Tella i plaça dels Màrtirs, així mateix integrants d'aquest call. (Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 4. Torre dita dels jueus, al mur de sol ixent, al carrer de la Barbacana, molt a prop del call Jussà.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 5. Actual placeta del call Jussà, al final del carreró del Tecó, a la banda de sol ixent, vist des del carrer de la Barbacana de Pere III. A l'esquerra, fora de la imatge, hi ha la torre de la muralla, dita dels jueus.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 6. Arc gòtic d'ingrés al call Jussà.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 7. Part baixa del carreró del Tecó, l'antic call Jussà, vist des de ponent.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 8. Actual carreró del Tecó, l'antic call Jussà o carrer de n'Agramuntell, des de sol ixent.

(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

FIGURA 9. Aspecte actual de l'entrada al call Jussà des del carrer Major.
(Fotografia: F. Xavier Rivera Sentís)

